

14 punktar úr stöðuskýrslu

1 Kaupmáttaraukning - aukin útgjöld til ýmissa málaflokka

Kaupmáttaraukning nánast allra þjóðfélagshópa hefur verið mikil á síðustu áratugum. Aukin efnahagsleg velsæld hafði einnig í för með sér að fólk gat leyft sér meiri efnislegan munað en áður hefur þekkt í íslenskri hagsögu. Hagsældin gerði einnig mögulegt að auka framlög til ýmissa málaflokka s.s. menntunar og heilbrigðismála. Þó verður ekki framhjá því litið að efnislegum gæðum var misskipt, sérstaklega í lok þess tímabils sem hér er til umfjöllunar. Kaupmáttaraukning lágtekjufólks og meðaltekjufólks var minni en hjá hátekjufólki; þeir er mest höfðu tóku til sín sífellt stærri sneið af kökunni.

2 Mikill hagvöxtur, en mikið tekið að láni - skellurinn stór

Á síðustu fjórum árum fyrir hrun óx verg landsframleiðsla á mann að jafnaði um 4,4% á ári. Svo háum hagvexti standa fæstar þjóðir undir til lengri tíma litið. Það mátti því ætíð vera ljóst að góðærið hlaut að taka enda og að með minnkandi þenslu myndi sá hálfgerði draumaheimur, sem Íslendingar höfðu lifað í, brotna og kaldur veruleikinn taka við. Þá myndi þurfa að rífa seglin. Skellurinn varð hins vegar meiri en allir áttu von á, hrunið geigvænlegra. Auk þess var það svo að hluti þessara efnislegu lífsgæða var að umtalsverðu leyti fjármagnaður með lánsfé. Því mætti kenna „útrásartímann“ svokallaða að einhverju leyti við óráðsú en raunverulega hagsæld, enda geldur íslenska þjóðin nú fyrir þróun undanfarinna ára með viðamiklum bakreikningum. Með því er ekki átt við að „þjóðin“ í heild sinni beri ábyrgð á því hvernig fór, en aukin skuldsetning sumra fyrirtækja og heimila var þó óneitanlega hluti sögunnar og hefur gert afleiðingar bankahrunsins þungbærari fyrir almenning en þær hefðu þurft að vera.

3 Atvinnuleysi er mesta hættan

Þá er vert að nefna að atvinnuleysi hefur aukist mjög á undanförunum misserum. Stjórnvöld ættu að huga að aðgerðum sem tryggja sveigjanleika á vinnumarkaði og hvernig koma megi þeim til aðstoðar sem missa vinnuna. Ef langtímaatvinnuleysi eykst hefur það ekki einungis í för með sér efnahagslegan kostnað heldur bætast við ýmis félagsleg vandamál sem erfitt getur reynst að vinna bug á.

4 Skattar og erlendar fjárfestingar

Skattar á einstaklinga og fyrirtæki hafa lækkað á síðustu tveimur áratugum. Tekjuskattshlutfall fyrirtækja á Íslandi er lágt miðað við önnur OECD ríki og hlutdeild þess skatts í heildarskatttekjum er undir meðaltali OECD. Þá var eignarskattur ríkisins á hreina eign fyrirtækja afnuminn. Ein helsta röksemd fyrir því að stjórnvöld lögðu áherslu á að lækka skatta var sú að talið var að þannig mætti lokka erlenda fjárfestingu til landsins. Reynslan sýnir þó tæpast að sú hafi verið raunin. Fjárfestingar erlendra aðila á Íslandi hafa eftir sem áður verið aðallega í stóriðju og fjármagnsflutningar til að hagnast á jákvæðum vaxtamun milli Íslands og útlanda.

5 Jafnvægisleysi í þjóðarbúskapnum

Jafnvægisleysi síðustu ára birtist í mörgum myndum. Ein er sú að vísitala launa, sem mælir almennt launastig í landinu, hækkaði mun meira en framleiðni vinnuafis. Hluti af þeim launahækkunum, sem Íslendingar hafa notið, var því í raun innistæðulaus, þótt það sé vissulega misjafnt milli atvinnugreina hversu vel breytingar á framleiðni fylgdu að hækkun launa. Hluttur launa í vergum þáttatekjum hefur einnig vaxið stórum, eða um 10 prósentustig á nokkrum árum, og farið úr 60 í 70%. Hluttur fjármagns hefur á móti dregist saman. Þetta bendir einnig til þess að hækkanir launa hafi verið óraunhæfar. Hér verður þó einnig að taka tillit til þess að sumar þær fjárfestingar, sem ráðist hefur verið í á undanförunum árum, voru ekki farnar að skila arði á þessum árum. Þegar það gerist má aftur gera ráð fyrir að hluttur launa dragist saman. Þá hefur gengið erfiðlega að hemja vöxt opinberra útgjalda. Þetta er að vísu ekkert nýtt vandamál, en á þeim erfiðleikaárum sem framundan eru duga engin vettlingatök í þessu efni.

6 Skuldir heimilanna jukust

Skuldir heimilanna hafa aukist hratt á síðustu árum, sérstaklega. upp úr árunum 2003 og 2005 sem skýrist aðallega af innkomu bankanna á húsnæðislanamarkaðinn. Skuldsetningin hefur einnig aukist hröðum skrefum, líka utan hins hefðbundna bankakerfis. Þá virðist vera sem stærstur hluti húsnæðisskuldanna sé hjá þeim sem eiga þrátt fyrir allt stóran hlut í húsnæðinu. Dreifing húsnæðisskulda er hins vegar mjög ójöfn þar sem um 68% húsnæðiseigenda eiga eign sem er minna en 30 milljóna kr. virði en bera um helming af heildarhúsnæðisskuldum þjóðarinnar. Vandinn sem stjórnvöld standa frammi fyrir er að hluta til sá að það eru í raun svo fáir sem eru í miklum vanda. Það þýðir að aðgerðir til hjálpar þessum heimilum, sem fylla þann hóp sem er sem verst er staddur, eru kostnaðarsamar en hjálpa fáum.

7 Hagstjórnarvandi

Hagstjórn síðasta áratugar einkenndist öðru fremur af togstreitu á milli stjórnar peningamála annars vegar og opinberra fjármála hins vegar. Upp úr aldamótum fór innlend eftirspurn vaxandi, m.a. vegna stóriðjuframkvæmda sem kölluðu á innflæði bæði fjármagns og vinnuafis. Seðlabanka Íslands bar, samkvæmt lögum, að halda verðbólgu í skefjum og beitti vaxtatekjum sínum í þeim tilgangi. Hærra vaxtastigi var ætlað að slá á innlenda eftirspurn en um leið jókst vaxtamunur milli Íslands og annarra landa. Það framkallaði en meira innflæði fjármagns sem styrkti gengi krónunnar. Sú styrking vann að einhverju leyti með Seðlabankanum í að ná markmiði sínu, sökum þess hve innflutningur er stór hluti fjárfestingar og neyslu á Íslandi. Engu að síður myndaðist eignabóla á fasteignamarkaði auk þess sem virði hlutabréfa fór mjög hækkandi. Afleiðingin var mikil auðsáhrif í hagkerfinu. Undanfarin misseri hefur mjög verið deilt um hver beri ábyrgð á þeirri þenslu er átti sér stað, og þar einkum verið staðnæmst við stóriðjuframkvæmdir, útlána bankakerfisins til húsnæðis kaup og hækkun lánshlutfalls hjá Íbúðarlánasjóði, ásamt ófullnægjandi aðgerðum í fjármálum hins opinbera til að sporna við þenslu. Hér verður ekki reynt að meta áhrif hvers þessa þáttar fyrir sig. Hins vegar má ljóst vera að í landi þar sem fullt fjármagnsfrelsi ríkir munu miklar breytingar á eftirspurn eftir gjaldeyri leiða til þess að verð á viðkomandi gjaldmiðli hækkar. Þær fjárfestingar sem ráðist var í vegna stóriðju og virkjana kölluðu á mikið innstreymi fjármagns og juku þar með eftirspurn eftir krónu sem hækkaði gengi hennar. Stjórnvöld hefðu mátt beita ríkisfjármálum af meiri þunga til að slá á þensluna. Mikilvægt er

að farið verði yfir hagstjórnarvanda síðustu ára með það að augnamiði að læra af mistökunum og koma á nýjum vinnubrögðum við hagstjórn sem eru raunhæf og virka.

8 Velsæld ekki sama og hagsæld

Nýlega hafa ýmsir fræðimenn orðið til þess að efast um þá forsendu að aukin efnisleg hagsæld leiði af sér velsæld. Vissulega eru ríkar þjóðir að jafnaði hamingjusamari en fátækar þjóðir, en ekki er langt síðan bent var á að innan ríkra þjóða hefur meðalhamingja þegnanna ekkert aukist þrátt fyrir gífurlegan hagvöxt og er Ísland þar engin undantekning. Þrátt fyrir að stjórnvöldum tækist að auka hagvöxt Íslendinga umfram meðaltal OECD-ríkjanna má greina ýmis merki um að almenn lífsgæði Íslendinga hafi ekki batnað að sama marki. Lífsánægja þjóðarinnar hefur staðið í stað frá því mælingar hófust 1984, en meðal lífsánægja flestra OECD þjóða jókst á síðasta áratug.

- Tíðni örorku fór vaxandi á Íslandi
- Aukið álag á vinnumarkaði birtist einnig í árekstrum heimilis og vinnu, sem er mikill streituvaldur.
- Notkun geðlyfja jókst hratt og notkun geðdeyfðarlyfja var með því mesta í hinum vestræna heimi.
- Námsárangri íslenskra barna hrakað nokkuð í alþjóðlegum samanburði, þrátt fyrir að efnisleg umgjörð náms sé með því besta sem gerist í OECD löndum. Þetta er atriði sem vert er að skoða nánar og sérstaklega hvert er samspil útgjalda til menntunar og árangurs menntakerfisins.

9 Ójafnaðarþróunin

Líkt og hjá öðrum þjóðum hefur ójöfnuður aukist. Sérstaða Íslands felst í því að ójöfnuðurinn hefur aukist hraðar hér en í öðrum löndum. Þróunin hefur einkennst af því að ráðstöfunartekjur tekjuhæstu hópa hækkuðu langt umfram aðra hópa í þjóðfélaginu. Á sama tíma drógust lægri tekjuhópar aftur úr. Raunar er þessi aukning ein sú mesta sem hefur átt sér stað í hinum vestræna heimi. Nýlegar rannsóknir benda til að ýmis félagsleg vandamál séu fylgikvillar mikils ójöfnuðar til lengri tíma litið. Því er mikilvægt að stjórnvöld móti framtíðarstefnu um skiptingu gæða samfélagsins.

10 Viðkvæmir hópar

Huga þarf sérstaklega að stöðu viðkvæmra hópa í samfélaginu í kjölfar efnahagshrunsins, svo sem kvenna, barna, fatlaðra og fólks af erlendum uppruna. Má í því sambandi nefna að konur eru í sérstakri hættu á að lenda í fátækt, þær eru háðari sterku velferðarkerfi og mikil hætta er á að kynbundið ofbeldi, svo sem heimilisofbeldi aukist á tímum efnahagskreppu. Nauðsynlegt er því að sérfræðiþekking á málefnum viðkvæmra hópa sé nýtt við stefnumótun á komandi tímum.

11 Efnishyggja – lífsgildi

Því hefur verið haldið fram að efnishyggja hafi verið ríkjandi gildi á Íslandi í aðdraganda bankahrunsins. Niðurstöður European Social Survey (ESS) sem tengjast efnishyggju og hegðun fólks á Íslandi í upphafi tuttugustu og fyrstu aldar styðja hins vegar ekki þá skoðun. Margar skýringar geta verið á þessu ósamræmi. Stofnanir samfélagsins hafa þó rík áhrif á hegðun fólks með því að búa til hvatakerfi og samfélagsleg viðmið. Rannsóknir hafa sýnt að þegar ósamræmi er á milli eigin gilda og gilda þess samfélags sem maður býr í myndist spenna sem kann að vera streituvaldandi. Ef áherslur

stjórnvalda eru á að umbuna þeim sem eignast mesta peninga er kominn hvati fyrir þegnana að gera einmitt það, þó það gangi þvert á þau lífsgildi sem fólk vill hafa í hávegum.

12 Staða á alþjóðavettvangi

Í stjórn málaumræðu líðandi stundar er því haldið fram að hrúnið í október 2008 kalli á að Íslendingar endurskoði stöðu sína meðal ríkja heims. Bent er á að þeir hafi komið að lokuðum dyrum hjá bandalagsþjóðum sínum þegar þeir báðu um aðstoð til að fyrirbyggja hrún íslenska bankakerfisins. Beiting Breta á hryðuverkalögum til að verja hagsmuni sína vegna hugsanlegs falls íslenska bankakerfisins og krafan um að Íslendingar tryggðu innistæður á Icesave-reikningum Landsbankans hafa enn fremur verið nefnd sem dæmi um að smáþjóð megi sín lítills gagnvart stórþjóðum þegar hagsmunir þeirra rekast á. Þetta er í samræmi við kenningar í alþjóðastjórn málum, sérstaklega hvað varðar stöðu smáþjóða. Þá hefur verið bent á að alþjóðlega bankakreppan, sem hamlar nú viðskiptum og ógnar efnahagslegum stöðugleika ríkja, hafi sýnt í reynd að hvert ríki sé sjálfum sér næst þrátt fyrir fögur fyrirheit um samvinnu þegar vel árar. Það skref sem hefur verið tekið með umsókn um aðild að Evrópusambandinu er skref sem stefnir Íslandi inn í meginstraum evrópskra stjórn- og efnahagsmála.

13 Fólksflóttinn

Heildarmyndin er sú að íbúum Íslands hefur fjölgað jafnt og þétt á tímabilinu. Á milli árana 2008 og 2009 fækkar íbúum á Íslandi í fyrsta sinn síðan 1889 (en þá fækkaði íbúum um 72 á milli ára, úr 70.436 í 70.364). Á milli 2008 og 2009 fækkaði íbúum landsins um 109 (eða úr 319.355 í 319.246). Þessi fækkun nemur 0,00034% af íbúafjölda landsins um mitt ár 2008. Það eru tíðindi í sjálfu sér að íbúum landsins skuli fækka á milli ára í fyrsta sinn í um 120 ár. Það er hinsvegar hæpið að líta á svo litla fækkun sem merki um að brostinn sé á landflótti. Þó er vert að hafa í huga að enn er stutt frá hrúni íslenska efnahagslífsins og aðeins hluti af afleiðingunum eru komnar fram. Það getur því brugðið til beggja vona.

14 Siðrofið

Svo virðist sem dregið hafi úr trausti til tiltekinna stofnana á útrásartímabilinu svokallaða. Myndin er hinsvegar hvorki einhliða né afgerandi. Fyrir það fyrsta virðist sem að íslenska þjóðin hafi búið að traustum grunni félagslegra tengsla og trausts í samfélaginu, bæði til stofnana og á milli samborgara. Þá virðist hafa dregið úr tíðni afbrota í flestum brotaflokkum en þeir brotaflokkar þar sem tíðnin óx mátti lesa sem merki um visst siðrof, þ.e. virðingarleysi fyrir fulltrúum ríkisvaldsins, og sem afleiðingu aukins ójafnaðar. Þá bar á vaxandi tortryggni í garð viðskiptageirans vegna spillingar á árunum 2005-2009.

Hvað varðar afleiðingar bankakreppunnar á félagsauð og traust þá er aðeins hægt að byggja niðurstöðuna á mjög takmörkuðum upplýsingum, en þær benda til þess að vissar stofnanir ríkisvaldsins hafi beðið mikinn álitshnekki. Það á þó ekki við um allar stofnanir og því ekki um ríkisvaldið sem slíkt. Þá benda tölur um breytingar á tíðni afbrota fyrir og eftir bankahrún ekki til þess að hér ríki almennt siðrof. Það er því ljóst að allt tal um almenna upplausn í íslensku samfélagi á ekki við rök að styðjast. Það þýðir þó ekki að íslenska þjóðin sé komin í var. Það eru nokkrir hlutir sem standa upp úr sem þarf að huga að. Það þarf að efla tiltrú almennings á stofnunum lýðræðisins og

réttarkerfisins. Þá þarf að huga að umgjörð viðskiptalífsins til að draga úr grunsemdum um spillingu. Þá má leiða líkur að því að ef rannsóknin á bankahruninu gengur hratt, af niðurstaðan er trúverðug, og ef réttlætinu verður fullnægt, þá muni það verða til þess að efla traust á stofnunum ríkisins.